निदेश पु॰ नि+दिश–घञ्। १शासने २आज्ञायां ३कथने अमरः ४निकटे ५भाजने च मेदिनिः "प्राणस्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः" मनुः "निदेशात् स्वर्गिणः पितुः" रघुः।

निदेशिन् त्रि॰ नि+दिश–णिनि। १आज्ञाकारके स्त्रियां ङीप्। सा च २दिशि काष्ठायां राजनि॰।

निद्रा स्त्री नि+द्रा–भावे अ। १शयने स्वप्ने। निद्रा च कालाग्निरुद्रपत्नी यथा "कालाग्निरुद्रपत्नी च निद्रा सा सिद्धयोगिनी। सर्वलोकाः समाच्छन्ना यया योगेन रात्रिषु" इति। रात्रिषु योगेन सम्बन्धेन। २तत्त्वाप्रतिबोधे। ३अभावप्रत्ययालम्बनायां वृत्तौ चतसृणां वृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः कारणं तमोगुणस्तदालम्बनावृत्तिरेव निद्रा न तु ज्ञानाद्यभावमात्रम्। सत्वरज उभयविरोधिन्यां तमोगुणालम्बनायां ४वृत्तौ। "निद्राभिमानिनी काली तामसी शक्तिरिष्यते। यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः। विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः"। कर्मात्मानः उभयविधानीन्द्रियाणि "सुखं स्वपित्यनृणवान् व्याधिमुक्तश्च यो नरः। सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न शङ्कितः। कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्य च। परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च" निद्रा च मेध्या नाडीसंयोगरूपेति नैयायिका चित्तवृत्तिभेद इति योगाचार्य्या यथा "वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः" "प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः पा॰सू॰ वृत्तीः पञ्चधा विभज्य "अभावप्रत्ययावलम्बना वृत्तिर्निद्रा" सू॰ निद्रावृत्तिर्लक्षिता५सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः कथं? सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशदीकरोति। दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मे मनोभ्रमत्यनवस्थितम्। गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसं मुषितमिव तिष्ठतीति। स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्यात् असति प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः। तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा। सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति" भा॰ "अधिकृतं हि वृत्तिपदमनुवादकं प्रमाणविपर्यविकल्पस्मृतीनां वृत्तित्वं प्रतिपरीक्षकाणामविप्रतिपत्तेरतस्तदनूद्यते विशेषविधानाय निद्रायास्तु वृत्तित्वे परीक्षकाणां विप्रतिपत्तेरिति वृत्तित्वं विधेयम्। न च प्रकृतमनुवादकं विधानाय कल्पत इति पुनर्वृत्तिग्रहणम् जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्वाच्छादकं तमस्तदेवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा। बुद्धिसत्वे हि त्रिगुणे यदा सत्वरजसी अभिभूय समस्तकारणावरकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणामाभावादुद्भूततमोमयोः बुद्धिमवबुध्यमानः पुरुषः सुषुप्तोऽन्तःसंज्ञ इत्युच्यते। कस्मात्पुनर्निरुद्धकैवल्ययोरिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह। सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात्सोपपत्तिकात् स्मरणात्प्रत्ययविशेषः। कथं? यदा हि सत्वसचिवन्तम आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्शः सुप्तोत्थितस्य भवति। सुखमहमस्वाप्सम्प्रसन्नं मनः प्रज्ञां मे विशदीकरोति स्वच्छीकरोति इति यदा तु रजःसचिवन्तमः आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्श इत्याह। दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानम् अकर्मण्यं मे मनः कस्मात् यतो भ्रमत्यनवस्थितम्। नितान्ताभिभूतरजःसत्वे तमःसमुल्लासे स्वापे प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शमाह। गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसम्मुषितमिव तिष्ठतीति। साध्यव्यतिरेके हेतुव्यतिरेकमाह। स खल्वयमिति। प्रबुद्धस्य प्रबुद्धमात्रस्य तदाश्रिताश्चेति बोधकाले प्रत्ययानुवृत्त्यभावे कारणानुभव इत्यर्थः। ननु प्रमाणादयो व्युत्थानचित्ताधिकरणा निरुध्यन्तां समाधिप्रतिपक्षत्वान्निद्रायास्त्वेकाग्रवृत्तितुल्याया कथं समाधिप्रतिपक्षतेत्यत आह। स च समाधाविरिति। एकाग्रतुल्यापि तामसत्वेन निद्रा सबीजनिर्बीजसमाधिप्रतिपक्ष इति सापि निरोद्धव्येत्यर्थः" विवरणम्। इयञ्च वेदान्तिभिः सुषुप्तिरित्यभिधीयते।

निद्राण त्रि॰ नि+द्रा–तस्य नः। निद्रायुक्ते अमरः।

निद्रालु त्रि॰ नि+द्रा–शीलार्थे आलु। निद्राशीले अमरः। "अङ्गानि निद्रालुसविभ्रमाणि" ऋतुस॰। [न्दमा॰।

निद्रावृक्ष पु॰ निद्राया वृक्ष इवाश्रयत्वात्। अन्धकारे श-

निद्रासंजनन न॰ निद्रां संजनयति सम्–जन णिच्–ल्यु। श्लेष्मणि धातौ शब्दमाला। कफधातोर्निद्राजनकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम्।

निधन पु॰न॰। निधीयतेऽत्र नि+धा–क्यु। १मरणे अमरः लग्नतः २अष्टमस्थाने तत्र मरणस्य चिन्त्यत्वात्तस्य तथात्वम्। ३स्वजन्मनक्षत्रावधिकेषु सप्तमषोडशत्रयोविंशेषु नक्षत्रेषु "निधने तिलकाञ्चनम्" ज्यो॰ त॰। "क्व गन्तासि भ्रातः। कृतवसतयो यत्र धनिनः। किमर्थं